

Υπῆρχε, ώστόσο, ἔνα τελικὸ πρόβλημα, τὸ ὃ ποῖο
ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ συνταγματικὸ σχέδιο
τοῦ Ρήγα. Ὡς προσεκτικὸς μελετητὴς τοῦ Montesquieu, ὁ Ρήγας γνώριζε ὅτι ἡ ἀπλὴ μίμηση ζένων
προτύπων καὶ ἡ ἀβασάνιστη μεταφύτευση θεσμῶν δὲν
θὰ μποροῦσε νὰ ὀδηγήσει σὲ θετικὰ ἀποτελέσματα.
Μορφὲς διακυβέρνησης καὶ θεσμικὲς δομὲς ἔπρεπε νὰ
προσαρμόζονται ὀργανικὰ στὶς ἴδιαιτερες συνθῆκες καὶ
στὸ κοινωνικὸ πνεῦμα τῶν χωρῶν τὶς ὄποιες ἀφοροῦ-
σαν. Τὰ προβλήματα μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνίας δὲν

1797. Τὸ φυλλάδιο τυπώθηκε στὴν τυπογραφία τῶν ἀδελφῶν Πούλιου σὲ
χώμα ἀντίτυπα, τὸ σύνολο τῶν ὅποιων κατασχέθηκε ἀπὸ τὴν αὐστριακὴ ἀ-
στυνομία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἔχει σωθεῖ κανένα. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ ὅμως
εἶναι βεβαιωμένη ἀπὸ τὶς μαρτυρίες ποὺ διασώθηκαν στὰ πρακτικὰ τῆς
ἀνακρισῆς τοῦ Ρήγα καὶ τῶν συντρόφων του. Τὸ κείμενο βασιζόταν σὲ
σταχυολογήματα καὶ μεταφράσεις ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιο πολεμικῆς τέχνης τοῦ
αὐστριακοῦ στρατάρχη Ludwig - Andreas von Khevenhüller (1683-
1744), ὁ ὃποῖος εἶχε διακριθεῖ στοὺς αὐστροτουρκικοὺς πολέμους καὶ στοὺς
πολέμους τῆς Αύστριας κατὰ τῆς Βαυαρίας. Τὸ ἔργο του, στὸ ὃποῖο πιθα-
νὸν βασίστηκε τὸ Στρατιωτικὸν Ἐγκόλπιον τοῦ Ρήγα, ήταν τὸ *Exercitium
zu Pferde und zu Fuss*, τὸ ὃποῖο εἶχε πρωτοεκδοθεῖ τὸ 1728· ἐπανεκδό-
θηκε πληρέστερο στὴ Βιέννη τὸ 1739 καὶ διασκευασμένο μεταφράστηκε
σὲ ἀρκετὲς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες. Γιὰ λεπτομέρειες τῆς ἔκδοσης τοῦ Ρή-
γα βλ. Λαδᾶς - Χατζηδῆμος, Ἐλληνικὴ Βιβλιογραφία 1796-1799, σσ.
81-86. Ἐνδεικτικὴ τοῦ πνεύματος τῆς ἔκδοσης τοῦ Ρήγα ήταν ἡ πα-
ρεμβολὴ στὸ κείμενο τοῦ φυλλαδίου ἐπαναστατικῶν τραγουδιῶν, ὅπως ὁ
"Ύμνος Πατριωτικός", στὸ σκοπὸ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστατικῆς «Καρμα-
νιόλας», ἐνῶ τοῦ κυρίως ἐγχειριδίου προτασσόταν μιὰ «ἀκέραια δημο-
κρατικὴ κατήχηση», ὅπως διαπιστώνει ὁ Αὐστριακὸς ἀνακριτής, ὁ ὃποῖος
συντήρησε τὶς πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴ λανθάνουσα αὐτὴ ἔκδο-
ση τοῦ Ρήγα: βλ. Legrand, *Documents inédits*, σ. 67.

μποροῦσαν νὰ λυθοῦν μὲ ἐπικλήσεις ἀφηρημένων ἀρχῶν ἡ, ἀκόμη χειρότερα, μὲ προκρούστειες ἀπόπειρες νὰ ἐπιβληθοῦν σὲ ὅλες τὶς κοινωνίες τὰ ἴδια θεσμικὰ σχήματα. Ὁ θαυμαστὴς τοῦ Montesquieu καὶ πηγὴ τῆς ἔμπνευσης τοῦ Rήγα, ὁ Rousseau, γνώριζε ὅτι καὶ ἡ παραμικρὴ λεπτομέρεια ἔπρεπε νὰ συνυπολογίζεται, προκειμένου νὰ διατυπωθοῦν βιώσιμες πολιτειακὲς προτάσεις σὲ μιὰ χώρα.

Τὸ ἴδιαίτερο πρόβλημα τὸ ὄποιο ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ Rήγας ὑπὸ τὶς συνθῆκες τοῦ ὄψιμου δέκατου ὄγδου αἰώνα στὰ Βαλκάνια ἦταν διττό. Ἀφοροῦσε τὴν ἐδαφικὴν ἔκτασην καὶ τὴν ἐθνικὴν πολυμορφίαν τῆς νέας πολιτείας. Πῶς ἦταν δυνατὸν νὰ λειτουργήσει ὁ πολιτειακὸς ριζοσπαστισμός, μὲ τὶς προβλέψεις γιὰ ἀμεσητὴ λαϊκὴ συμμετοχὴ στὶς διαδικασίες τῆς διακυβέρνησης, σὲ μιὰ ἐδαφικὴ ἔκταση ποὺ περιλάμβανε ὅλους τὴν Νοτιοανατολικὴν Εύρωπην, τὰ νησιά τῆς Ἐλληνικῆς Χερσονήσου καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας; "Ολες οἱ γεωγραφικὲς ἐνδείξεις στὰ συνταγματικά του κείμενα, καὶ ἀκριβέστερα ἡ *Xάρτα τῆς Ἑλλάδος*, ἐπιβεβαίωναν ὅτι αὐτὴ ἡ περιοχὴ θὰ ἦταν ἡ ἐδαφικὴ βάση τῆς Ἐλληνικῆς Δημοκρατίας. Ὁ Rήγας εἶχε ἀρχετὴ ἔμπιστοσύνη στὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν — καὶ ἀκόμη μεγαλύτερη στὴν ἡθικὴν καὶ ψυχολογικὴν δύναμη τοῦ πατριωτισμοῦ καὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη — ὥστε νὰ μὴν ἀνγησυγεῖ γι' αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Θεωρητικὰ δὲν εἶχε λόγο νὰ ἀνησυγεῖ, ἀφοῦ οὔτε ὁ Montesquieu οὔτε ὁ Rousseau

seau, που ύπηρξαν οι κύριοι έμπνευστές τῆς σκέψης του, εἶχαν ἀποκλείσει τὴν πιθανότητα μιᾶς ἐκτεταμένης ἐδαφικὰ δημοκρατίας. Ὁ Montesquieu εἶχε ύπαινειχθεῖ ώς πιθανὴ λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος τὸ ἐνδεχόμενο τῆς σύμπηξης μιᾶς ὅμοσπονδίας ἀπὸ μικρότερες δημοκρατικὲς κοινότητες⁶⁰. ὁ Ρήγας ὅμως ἀπέκλειε αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία, ἡ ὅποια κατὰ τὴ γνώμη του ἔπρεπε νὰ εἴναι ἑνιαία καὶ ἀδιαίρετη. Ἡ ἐπιμονὴ του αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ ἐκληφθεῖ ώς σχόλιο γιὰ τὸ καθεστὼς ἀποδιοργάνωσης καὶ ἀκυβερνησίας, στὴν ὅποια εἶχε περιέλθει ἡ Ὁθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἐξαιτίας τῆς πολιτικῆς σήψης καὶ τῶν ἀποσχιστικῶν κινήσεων περιφερειακῶν τοπαρχῶν, στὰ τέλη τοῦ δέκατου ὅγδου αἰώνα. Προφανῶς τὸ πρότυπο τοῦ Ἰακωβινικοῦ πολιτεύματος ἐμπεριεῖχε τὴ λύση τοῦ προβλήματος γιὰ τὸν Ρήγα: ἡ Γαλλία, γιὰ τὴν ὅποια εἶχε καταρτισθεῖ τὸ σύνταγμα τοῦ ἔτους "Ἐνα, ἥταν ἐδαφικὰ ἡ πιὸ ἐκτεταμένη χώρα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, σχεδὸν ἵση σὲ ἔκταση μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία ποὺ ὁ ἴδιος ὄραματιζόταν. Κατὰ συνέπεια, ὁ Ρήγας μπορεῖ νὰ

60. Πρβλ. Montesquieu, *De l'Esprit des Lois*, βιβλίο IX, κεφ. 2-3, καὶ J. J. Rousseau, *Du Contrat Social*, βιβλίο III, κεφ. XV. Ἡ ἀποψὴ τοῦ Montesquieu δι τὴ Ἀγγλία ἀποτελοῦσε δημοκρατία μὲ μοναρχικὸ ἔνδυμα, καὶ οἱ προτάσεις τοῦ Rousseau γιὰ τὴν Πολωνία δείχνουν δι τοὺς οὔτε ὁ ἔνας οὔτε ὁ ἄλλος ἀπέκλειαν τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐδαφικὰ ἐκτεταμένης δημοκρατικῆς πολιτείας. Πρβλ. Stanley Hoffmann, «The Areal Division of Powers in the Writings of French Political Thinkers», στὸ Arthur Maass, ἐπιμ., *Area and Power*, Glencoe 1959, σσ. 113-144.

Nέα Χάρτα τῆς Βλαχίας καὶ μέρους τῆς Ταγαρούβαριας
παρὰ τὸν Πήγα Βελεστινλῆ Θεραλοῦ. Βιένη 1797.
Βιβλιοθήκη ἡ Λαζαρίδης Κοραής, Χίος.

συγκαταλεχθεῖ μεταξὺ ἐκείνων τῶν ριζοσπαστῶν κληρονόμων τοῦ Rousseau, οἵ ὅποιοι, συνεπαρμένοι ἀπὸ τὸν ἐπαναστατικὸν πυρετὸν τῆς ἐποχῆς, ποθοῦσαν νὰ διευρύνουν τὴν ἀκτίνα ἐφαρμογῆς τοῦ πολιτειακοῦ ριζοσπαστισμοῦ ἀπὸ μικρὰ ἔθνη σὲ μεγάλα κράτη, ἐλπίζοντας νὰ ἐπιτύχουν τὸ στόχο τους μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν κοινωνικῶν συναισθημάτων τῆς δημοκρατικῆς ἀρετῆς μεταξὺ τῶν μαζῶν τοῦ πληθυσμοῦ.

Πιὸ ἀκανθῶδες ἀκόμη ἦταν τὸ πρόβλημα ποὺ ἔθετε ἡ ἐθνικὴ ἀνομοιογένεια τῆς νέας δημοκρατίας — πρόβλημα ποὺ ἐπιτεινόταν ἀπὸ τὴ σιωπὴ τῶν πυργῶν τοῦ Ρήγα σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιπτώσεις ἐνὸς τέτοιου ἐνδεχομένου γιὰ τὴ βιωσιμότητα τῆς δημοκρατικῆς δικαιοβέρνησης. Πῶς μποροῦσαν οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων, οἱ νεότεροι "Ελληνες, νὰ συνενωθοῦν μὲ τὶς ἑτερόγλωσσες 'Ορθόδοξες ἐθνότητες τῶν Βαλκανίων, Σέρβους, Βουλγάρους, 'Αλβανούς καὶ Μολδοβλάχους, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς 'Αρμενίους καὶ τοὺς 'Εβραίους, ἀκόμη καὶ μὲ αὐτοὺς τοὺς Τούρκους, ἕτσι ὥστε νὰ σχηματίσουν μιὰ βιώσιμη πολιτικὴ κοινότητα; "Ισως ἡ ἀπελπισμένη ἀγανάκτηση στὴν ὄποια εἶχε ὀδηγήσει ὅλες αὐτὲς τὶς ἐθνότητες ἡ κοινὴ πληγὴ τοῦ δεσποτισμοῦ νὰ μποροῦσε νὰ τὶς συμπαρατάξει στὴν ἐπανάσταση ποὺ θὰ ἀνέτρεπε τὴν τυραννία. 'Αλλὰ πῶς θὰ μποροῦσαν νὰ συνυπάρξουν σὲ μιὰ ἐνιαία καὶ ἀδιαίρετη δημοκρατικὴ πολιτεία; Αὐτὴ ἦταν ἡ πραγματικὴ πρόκληση γιὰ τὴν πολιτικὴ θεωρία τοῦ Ρήγα.

Τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν ὑπέρβαση αὐτοῦ τοῦ προ-

βλήματος ἦταν ἡ διακήρυξη ὅτι οἱ διακρίσεις ποὺ στηρίζονταν στὴ γλώσσα, τὴ θρησκεία καὶ τὴ φυλετικὴ καταγωγὴ ἦταν τεχνητές. Τέτοιες φαινομενικὲς διαφορὲς δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἐπισκιάζουν τὴ θεμελιώδη ἀλήθεια γιὰ τὴ φυσικὴ ἴσοτητα καὶ τὴν ἀδελφοσύνη ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Κατὰ συνέπεια, μιὰ δημοκρατικὴ κοινότητα διαφορετικῶν ἔθνικῶν ὅμιλων ἦταν κατ' ἀρχὴν δυνατή. Τὸ δίλημμα ἔτσι ἐντοπιζόταν στὸν τρόπο μὲ τὸν ὅποιο αὐτὲς οἱ πολιτισμικὲς διαφορὲς θὰ ἐντάσσονταν σὲ μιὰ εὔρυτερη δημοκρατικὴ κοινότητα. Θὰ ἦταν ἄραγε καλύτερο νὰ ξεριζωθοῦν καὶ νὰ σβήσουν, ἢ νὰ ἐνσωματωθοῦν στὸν τρόπο ζωῆς τῆς νέας κοινότητας; 'Ο Ρήγας ἀναγνώριζε τὴ θεμελιώδη ἴσοτητα τῶν πολιτῶν ὡς ἀτόμων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐπιμέρους συλλογικὲς ταυτότητες, τόνιζε ὅμως καὶ τὴν ἴσοτητα μεταξὺ τῶν ἔθνοτήτων ποὺ συνομολογοῦσαν τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο τῆς δημοκρατίας⁶¹. "Ετσι, ἡ ἔθνικὴ πολυμορφία ἀναγνωρίζοταν ὡς μία ἀπὸ τὶς συνιστῶσες τῆς πολιτικῆς κοινωνιολογίας τῆς νέας πολιτείας. Τὸ σύνταγμα καθιέρωνε αὐτὴν τὴν ἀρχὴν διμεροῦς ἴσοτητας, ἀναγνωρίζοντας καταρχὴν ὅτι ἡ 'Ελληνικὴ Δημοκρατία περιλάμβανε διάφορες ἔθνοτήτες καὶ θρησκεῖες καὶ δηλώνοντας ρητὰ ὅτι οἱ θρησκευτικὲς διαφορὲς δὲν ἀντιμετωπίζονταν μὲ κανενὸς εἴδους ἔχθρικὴ προκατάληψη. 'Ωστόσο, φορέας τῆς κυριαρχίας στὴν

61. Ρήγας, «Τὰ Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου», ἀρθρα 3, 7, καὶ Ιδιαίτερα 34 καὶ [Σύνταγμα], ἀρθρα 2, 4, 7, 122.

πολιτεία δὲν θὰ ἦταν οἱ ἐπιμέρους πολιτισμικὲς ὄμάδες, ἀλλὰ ὁ λαὸς στὸ σύνολό του, τὸν ὅποιο ἀποτελοῦσαν ἄτομα ἀνεξάρτητα ἀπὸ συσσωματώσεις βασισμένες στὴ γλώσσα, τὴ θρησκεία ἢ τὴ φυλετικὴ καταγωγή⁶². Ὁ κυρίαρχος λαὸς ἦταν ἔνας καὶ ἀδιαίρετος. Οἱ θεσμοὶ τῆς δημοκρατίας ἦταν ἀρθρωμένοι μὲ τέτοιο τρόπῳ ὥστε νὰ ὑπογραμμίζουν αὐτὴν τὴν ἐνότητα. Ἡ πολιτικὴ ἐνότητα μποροῦσε νὰ λειτουργήσει χάρη στὸ πνεῦμα τοῦ πατριωτισμοῦ ποὺ ἔξεφραζαν τὰ σύμβολα τοῦ δημοκρατικοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ τὰ ἰδεώδη τοῦ ἐπαναστατικοῦ Διαφωτισμοῦ, τὰ ὅποια ἀρχιζαν νὰ ἐμφιλοχωροῦν στὸν πολιτισμὸ τῶν Βαλκανίων τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ ριζοσπαστικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀναμενόταν νὰ προσφέρει τὸ κατάλληλο ψυχολογικὸ περιβάλλον ποὺ θὰ ζωογονοῦσε τοὺς νέους πολιτικοὺς θεσμούς. Αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ ἡθικὴ βάση τῆς νέας δημοκρατίας. Οἱ ἀξίες τοῦ ἀναζωογονημένου δημοκρατικοῦ προτύπου τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητας θὰ ἀποτελοῦσαν τὸ ἡθικὸ περιεχόμενο τῆς πολιτικῆς τῆς ζωῆς.

Μὲ τὴν πίστη του σ' αὐτὰ τὰ ἡθικὰ συστατικὰ τοῦ προγράμματός του ὁ Ρήγας διαμόρφωσε τὴ λύση, γιὰ τὰ ἐθνικὰ προβλήματα τῆς πολιτείας του, σὲ συνάρτηση πρὸς τοὺς ιστορικοὺς ὄρους τῆς σύγχρονής του πολιτισμικῆς πραγματικότητας⁶³. Στὸ τέλος τοῦ δέ-

62. Ρήγας, [Σύνταγμα], ἀρθρο 7.

63. Πρβλ. L. S. Stavrianos, *Balkan Federation*, Northampton,

κατου ὅγδοου αἰώνα, ἡ ἑλληνικὴ ἦταν ἡ *lingua franca* τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου· ἡ ἔξαπλωση ἀλλωστε τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στὴν περιοχὴν ἀποτελοῦσε τὸν δείκτη τῶν προόδων τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς ἔθνικῆς «ἀφύπνισης» σὲ δλόκληρη τὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη καὶ τὴ Μικρὰ Ασία. Μέσα ἀπὸ τὸ δίκτυο τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ μέσω τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἡ προοδευτικὴ παιδεία τοῦ Διαφωτισμοῦ ἔγινε προσιτή στὴ συλλογικὴ συνείδηση τῶν λαῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Οἱ "Ελληνες διανοούμενοι καὶ οἱ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις ὑπῆρξαν ἐπὶ δεκαετίες οἱ πιὸ συνειδητοὶ φορεῖς τοῦ πνεύματος τῆς νέας ἐποχῆς στὴν περιοχή. Πράγματι, μέσω στοὺς κόλπους τῆς καθυστερημένης καὶ συντηρητικῆς κοινωνίας τῶν Βαλκανίων, ἡ ἑλληνόφωνη διανόηση, ἐνα τμῆμα τῶν ἑλληνόφωνων ἐμπόρων καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι τῶν μεσαίων βαθμίδων τῆς φαναριωτικῆς διοίκησης ἀποτελοῦσαν τὸ μόνο συνειδητὰ ἐκσυγχρονιστικὸ καὶ — μετὰ τὸ 1789 — τὸ κατεξοχὴν ἐπαναστα-

Mass. 1944, σσ. 34-36, 44. Βλ. ἐπίσης N. Botzaris, *Visions balkaniques dans la préparation de la Révolution grecque 1789-1821*, Γενεύη 1962, σσ. 17-33, 179. Γιὰ ἄλλες ἐρμηνεῖες τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς σκέψης τοῦ Ρήγα βλ. N. I. Πανταζόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλῆς. Η πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Ἑλληνισμοῦ προάγγελος τῆς Ἐπαναστάσεως*, Θεσσαλονίκη 1964, καὶ Δ. Λ. Ζακυθηνός, «Ο Ρήγας καὶ τὸ ὄραμα τοῦ οἰκουμενικοῦ Κράτους τῆς Ἀνατολῆς», *Η ἄλωσις τῆς Κωνσταντινούπολεως καὶ ἡ Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1954, σσ. 127-135. βλ. ἐπίσης τοῦ ίδιου, *The Making of Modern Greece. From Byzantium to Independence*, Οξφόρδη 1976, σσ. 157-167.

τικὸ στοιχεῖο⁶⁴. Ὁ Ρήγας εἶχε δεσμοὺς μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς κοινωνικὲς ὁμάδες, τῶν ὅποιων ὑπῆρξε μέλος σὲ διαδοχικὲς φάσεις τῆς σταδιοδρομίας του⁶⁵. Οἱ προσωπικές του ἐμπειρίες, ἡ γεωγραφικὴ καὶ πνευματικὴ πορεία του ἀπὸ τὸν θεσσαλικὸ κάμπο στὰ ἔκπαιδευτικὰ ἴδρυματα τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ στὴ συνέχεια στὰ πολιτισμικὰ κέντρα τῶν παραδουνάβιων ἥγεμονιῶν καὶ τῆς βαλκανικῆς διασπορᾶς στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη, καὶ ἵσως τὸ παράδειγμα τοῦ ἔξελληνισμένου δασκάλου του, τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα, θὰ πρέπει νὰ συνέβαλῃ ὥστε νὰ πεισθεῖ γιὰ τὶς μεγάλες δυνατότητες τῶν πολιτειακῶν ἴδεωδῶν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας νὰ λειτουργήσουν ως συνεκτικοὶ δεσμοὶ μεταξὺ φωτισμένων καὶ καλοπροσίρετων ἀτόμων, ποὺ εἶχαν ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς συσσωματώσεις. Μὲ αἰσιοδοξίᾳ ποὺ θὰ μποροῦσε ἵσως νὰ κριθεῖ κάπως ὑπερβολική, ὁ Ρήγας στάθμισε τὶς ἐνοποιητικὲς δυνατότητες τῆς μορφωτικῆς καὶ ἡθικῆς παράδοσης τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ κινήθηκε ἀπὸ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ ἡθικὴ δύναμη τοῦ δημοκρατικοῦ πατριωτισμοῦ θὰ μποροῦσε νὰ ἀμβλύνει τοὺς θρησκευτικοὺς καὶ ἐθνικοὺς ἀνταγω-

64. Βλ. N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Ηαρίσι 1918, σσ. 120-135. Ὡς πρὸς τὴν ἑλληνικὴ πολιτισμικὴ ὑποδομὴ τῶν Βαλκανίων, βλ. Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804*, Seattle καὶ Λονδίνο 1977, σσ. 251-258.

65. Γιὰ τὴ σημασία τῆς κοινωνικῆς θέσης τοῦ Ρήγα βλ. Traian Stoianovich, *Balkan Worlds. The First and Last Europe*, Armonk, NY 1994, σσ. 172-173.

νισμούς, θὰ εύνοοῦσε τὴν ἀλληλεγγύη μεταξὺ τῶν διαφόρων ἔθνοτήτων καὶ θὰ καλλιεργοῦσε τὴν ἀφοσίωση στοὺς ἑνιαίους θεσμούς τῆς νέας πολιτείας.

Γιοθετώντας αὐτὴ τὴν ἄποψη γιὰ τὸ ἔθνικὸ πρόβλημα στὴ βαλκανικὴ κοινωνίᾳ, ὁ Ρήγας φαίνεται ὅτι ἀπέδιδε ὑπέρμετρη βαρύτητα σὲ δικές του ἐμπειρίες καὶ βιώματα, ποὺ ὅμως καθορίζονταν ἀπὸ συγκεκριμένες ἴστορικὲς καὶ πολιτισμικὲς συγκυρίες. "Ετσι, δὲν ἀντιμετώπισε ρεαλιστικὰ τὶς ἐντάσεις καὶ τὶς ἀντιφάσεις ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν οὖσία τοῦ ἔθνικοῦ προβλήματος. Εἰδικότερα, δὲν κατόρθωσε νὰ προβλέψει τὴν ἰσχὺ τῶν νέων συλλογικῶν ταυτοτήτων, τὶς ὅποιες ἔξεθρεψε ὁ νεότερος ἔθνικισμὸς ποὺ ἀναδύθηκε ἀπὸ τὴν ἕδια τὴν κοσμοπολιτικὴ παιδεία τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἀντικατέστησε — χωρὶς ὥστόσο νὰ τοὺς ἔξουδετερώσει — τοὺς παραδοσιακοὺς συλλογικούς δεσμούς. Πράγματι, μέρος τῆς κληρονομιᾶς τῶν ἀρχέγονων παραδοσιακῶν συναισθημάτων καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἐντάξεων ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τοὺς νέους ἔθνικισμούς, ἐνισχύοντας ἔτσι τὴν ἀπήχηση τῶν τελευταίων στὶς εὐρύτερες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ. Ο Ρήγας δὲν μποροῦσε νὰ προβλέψει ὅτι ἡ ἐπίδραση τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὸ παράδειγμα τῆς ἕδιας τῆς Ἑλληνικῆς ἔθνικῆς κίνησης ἔμελλε νὰ προκαλέσουν παράλληλες — ἔστω καὶ κάπως καθυστερημένες — ἔξελίξεις στοὺς κόλπους καὶ τῶν ἄλλων βαλκανικῶν ἔθνοτήτων. Οἱ πιέσεις τῶν ἄλλων βαλκανικῶν ἔθνικισμῶν, οἱ ὅποιες σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἐπιτείνονταν ἀπὸ τὴν ἀντίδραση ἐναντίον

τῆς μακρόχρονης ἐλληνικῆς ὑπεροχῆς στὴν περιοχή, ἥταν μοιραῖο νὰ διαβρώσουν ὅσες προσπάθειες εἶχαν ώς πρότυπο τὸ σχέδιο τοῦ Ρήγα γιὰ μιὰ πολυεθνικὴ πολιτεία⁶⁶. Αὐτὴ ἡ ἴστορικὴ κριτική, ωστόσο, εἶναι δυνατὴ μόνο χάρη στὴν ἐκ τῶν ὑστέρων γνώση, τὴν δύοια φυσικὰ δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει ὁ Ρήγας. Οἱ ἀντινομίες τῆς προσέγγισής του στὸ ἔθνικὸ πρόβλημα θὰ πρέπει νὰ ἐκτιμηθοῦν μὲ βάση τὸ γεγονός ὅτι ἥταν ὁ πρῶτος δημοκρατικὸς στοχαστὴς ποὺ προσπάθησε νὰ ἀντιμετωπίσει ἐναὶ ζήτημα ἐξαιρετικὰ ἀκανθῶδες — τόσο ἀπὸ θεωρητικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη — γιὰ τὶς ἐπόμενες γενεές.

Μολονότι τὸ πρόγραμμα τοῦ Ρήγα δὲν κατόρθωσε νὰ προτείνει μακροπρόθεσμα βιώσιμες λύσεις στὰ προβλήματα ποὺ ἔθετε ὁ ἔθνικισμός, εἶναι οὐσιῶδες νὰ κλείσουμε τὸ θέμα μὲ μερικὲς ἀποσαφηνίσεις. Ἡ λύση ποὺ πρότεινε στὸ ἔθνικὸ πρόβλημα τῆς Βαλκανικῆς ἵσως νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση — στὸ φῶς ἴδιως τῶν

66. Μολονότι ὁ Vlad Georgescu, *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities*, Boulder 1971, σσ. 77, 169, ἀρνεῖται ὅτι οἱ ίδιες τοῦ Ρήγα εἶχαν σοβαρὴ ἐπίδραση στὴ ρουμανικὴ πολιτικὴ σκέψη, ὁ Νικόλαος Iorga, στὸ παλαιότερο έργο του *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Παρίσι 1918, ἀναγνωρίζει ὅτι μέσα απὸ ἐλληνικοὺς πολιτισμικοὺς διαύλους μεταδόθηκε στὴ ρουμανικὴ σκέψη ἡ ἐπιφροὴ τῶν προοδευτικῶν εὐρωπαϊκῶν ίδεῶν: βλ. ὅ.π., σσ. 75-80, 86-88, 141. Οἱ μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὴ διάδοση τῶν ίδεῶν τοῦ Ρήγα μεταξὺ τῶν φιλελεύθερων κύκλων στὶς ἡγεμονίες, κατὰ τὴν περίοδο 1797-1799, καὶ 1806-1812, ἀξιολογοῦνται ἀπὸ τὸν Al. Elian, «Sur la circulation manuscrite des écrits politiques de Rhigas en Moldavie», *Revue roumaine d'histoire*, τόμ. 1 (1962), σσ. 487-497.

μεταγενέστερων ἴστορικῶν γεγονότων καὶ τῶν ἐθνικιστικῶν συγκρούσεων— ὅτι ἴσοδυναμοῦσε στὴν οὐσία μὲ πρόσκληση πρὸς τὶς ἄλλες βαλκανικὲς ἐθνότητες νὰ ἔξεληνισθοῦν. Πρόθεσή του ὅμως δὲν ἦταν μὲ κανένα τρόπο νὰ ὑπονομεύσει τὴν ἀκεραιότητα αὐτῶν τῶν λαῶν. Ἡ ἐπιμονή του στὰ ἐθνικὰ δικαιώματα δείχνει ὅτι ὁ σεβασμὸς γιὰ τὴν αὐτάρκεια καὶ τὴν αὐτοτέλεια τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων ἀποτελοῦσε γι' αὐτὸν βασικὴ ἀρχή. Ἡ ὑπόθεση ὅτι πιθανὰ πολιτικὰ προβλήματα μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ὅμαδων ποὺ συνθέτουν ἔνα ἔνιαῖο κράτος θὰ μποροῦσαν νὰ προληφθοῦν ἀπὸ τὴν κοινὴ ἀποδοχὴ μιᾶς δημοκρατικῆς πολιτικῆς παιδείας δὲν ἔμπνεόταν ἀπὸ σοβινιστικὴ προδιάθεση ἀλλὰ ἀπὸ τὴν αἰσιόδοξη πίστη στὶς δυνατότητες τοῦ Διαφωτισμοῦ νὰ συμφιλιώσει τοὺς ἀνταγωνισμούς, νὰ προαγάγει κοινοὺς στόχους πέρα ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους συμφέροντα καὶ νὰ ἔξασφαλίσει ἔτσι μιὰ δρθιογικὴ καὶ προοδευτικὴ λύση τῶν πολιτικῶν προβλημάτων. Ἡ λογικὴ τοῦ ἐθνικισμοῦ ἀπέδειξε ὅτι ὅλα αὐτὰ εὔχολα θὰ μποροῦσαν νὰ ἐκληφθοῦν ως οὐτοπικὲς ἐπιθυμίες, αὐτὸς ὅμως δὲν μειώνει τὴ σημασία τοῦ ὄραματος τοῦ Ρήγα. Τὸ προβάδισμα ποὺ ἔδινε στὰ φυσικὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὶς δημοκρατικὲς ἀρχές, σὲ σχέση μὲ τὶς παραδοσιακὲς συσσωματώσεις, καὶ ἡ ἀποψή του ὅτι πλατύτεροι πολιτικοὶ καὶ κοινωνικοὶ στόχοι θὰ μποροῦσαν νὰ συμφιλιώσουν ἐθνικὲς καὶ ἄλλες πολιτισμικὲς ἴδιαιτερότητες ἦταν μιὰ σημαντικὴ ὑποθήκη, τὴν ὅποια δὲν ἀγνό-

ησαν οἱ μεταγενέστερες γενεὲς τοῦ βαλκανικοῦ ριζοσπαστισμοῦ ποὺ ἐγκαινίασε ἐκεῖνος⁶⁷ καθὼς καὶ οἱ διάδοχοί του στὴν παράδοση τῆς βαλκανικῆς συνενόησης. Μὲ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ τὸ σχέδιο τοῦ Ρήγα ἵσως θὰ μποροῦσε νὰ κριθεῖ ὡς ἡ πιὸ ριζοσπαστικὴ λύση ἐνὸς ἐκρηκτικοῦ προβλήματος, μιὰ λύση ποὺ εἶχε προτιθεῖ προτοῦ ἀκόμη τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα γίνει ἐντελῶς προφανὲς σὲ ὅλη τὴν πολυπλοκότητά του.

IX

Τὰ σχέδια καὶ τὰ ὄράματα τοῦ Ρήγα ἀποτελοῦν τὴν πιὸ εὔγλωττη ἔκφραση τῶν ζυμώσεων ποὺ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση προκάλεσε στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη καὶ γενικότερα στὴ βαλκανικὴ κοινωνία⁶⁸. Τὸ μεγάλο του ἐπίτευγμα συνίσταται στὸ ὅτι κατόρθωσε νὰ συλλάβει ἔνα γενικὸ κοινωνικὸ αἴσθημα ἀνάτασης καὶ προσδοκίας καὶ τὸ ἔξεφρασε μὲ τοὺς συγκεκριμένους διανοητικοὺς καὶ πολιτικοὺς ὄρους ποὺ μποροῦσαν καλύτερα νὰ τὸ διατυπώσουν: αὐτὴ ἦταν ἡ γλώσσα τοῦ ἑλληνικοῦ δημοκρατικοῦ πατριωτισμοῦ.

67. Πρβλ. Η. Μ. Κιτρομηλίδης, 'Η Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἡ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, σσ. 111-138.

68. Πρβλ. L. S. Stavrianos, «Antecedents to Balkan Revolutions», *Journal of Modern History*, τόμ. XXIX (1957), σσ. 335-348, καὶ Jacques Godechot, *La Grande Nation: L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde, 1789-1799*, Παρίσι 1956, τόμ. A', σσ. 197-200.

Ρήγας Φεραίος. Τοιχογραφία του Θανάση Παγώνη στή Δράκια
Πηλίου, 1870. Συλλογή Κίτσου Μακρῆ, Βόλος.

Θεωρητικὰ τὸ ἐπίτευγμά του ἦταν σημαντικό, γιατὶ συνδύασε τὸν πόθο γιὰ ἔθνικὴ ἀπελευθέρωση μὲ τὴν ἀνάγκη γιὰ ριζικὸ κοινωνικὸ μετασχηματισμό, καθὼς καὶ γιὰ βαθιὰ ἡθικὴ ἀναμόρφωση τῆς προσωπικότητας. Στὴν πολιτικὴ του σκέψη ἡ δημοκρατικὴ ἐλευθερία, ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἔθνικὴ ἀνεξαρτησία ἦταν ἔννοιες ἀλληλένδετες σὲ μιὰ ἑνιαία λογικὴ ἀλληλουχία. Ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ ἐπεκτεινόταν καὶ στὴν πρακτικὴ διάσταση τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα. Τὸ συστηματικὸ πρόγραμμα Διαφωτισμοῦ ποὺ παρουσίασε, μὲ δόλο τὸν πνευματικὸ του ριζοσπαστισμὸ καὶ τὸν ὑψηλόφρονα ἴδεαλισμὸ του, δὲν παρέβλεψε ποτὲ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ ὑπηρετήσει συγκεκριμένους πρακτικοὺς στόχους· αὐτὸ ἦταν ποὺ τὸ ἔκανε πρόσκληση γιὰ ἐπανάσταση. Ἡ ἐνότητα θεωρίας καὶ πράξης, τὴν ὅποια ἐπέτυχε ὁ Ρήγας στὸ ἔργο του, κατοπτριζόταν ἀριστα στὴν ἀπήχηση ποὺ εἶχε τὸ μήνυμά του σ' ἔκείνους πρὸς τοὺς ὅποιους κυρίως ἀπευθυνόταν. Μολονότι τὰ σχέδιά του γιὰ ἐπαναστατικὴ δρᾶση στὴν Ἑλλάδα τὰ πρόλαβε ὁ μαρτυρικός του θάνατος, οἱ "Ἑλληνες πατριῶτες παντοῦ ἔνιωσαν νὰ ἐνισχύονται στὴν ἀπόφασή τους νὰ στραφοῦν κατὰ τῆς τυραννίας ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς θυσίας του.

Οἱ διανοούμενοι τῆς διασπορᾶς ἔξυμνησαν τὸ ἔργο καὶ τὴ θυσία τοῦ Ρήγα ως τὴν πρώτη συνεισφορὰ στὴ σταυροφορία τῆς ἐλευθερίας. Τόσο ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς στὴν Ἀδελφικὴ Διδασκαλία (1799), ὃσο καὶ ὁ ἀνώνυμος πατριώτης ποὺ συνέταξε τὴν Ἑλλη-

νική *Noμαρχία* (1806) ἀπέτισαν φόρο τιμῆς στὴ μνήμη τοῦ Ρήγα καὶ παρότρυναν τὸ ἔθνος νὰ ἀκολουθήσει τὸ ἥρωικό του παράδειγμα⁶⁹. Ἀλλὰ — πράγμα ἀκόμη πιὸ σημαντικὸ — τὸ μήνυμα τοῦ Ρήγα διαδόθηκε στὶς μάζες τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων, ἵδιαίτερα στὶς δυνάμεις τῆς ἀντίστασης, καὶ συγκεκριμένα στὶς ὅμιλοις τῶν κλεφτῶν, τῶν ὄρεινῶν πολεμιστῶν ποὺ μὲ τὴ ληστεία καὶ τὴν περιφρόνηση τῆς ἐξουσίας Ὁθωμανῶν καὶ Χριστιανῶν ἀρχόντων ἐξέφραζαν τὴν κοινωνικὴ διαμαρτυρία ποὺ ὑπέβοσκε στὸν ὑπόδουλο λαό. Αὐτοὺς ὑπαινισσόταν ὁ Ρήγας ὅταν ἐμπιστευόταν τὴν ὑπεράσπιση τοῦ πολιτεύματός του «ὑπὸ τὴν ἀγρυπνον φύλαξιν ὅλων τῶν ἐναρέτων φιλελευθέρων ἀνδρῶν, ὅπού, διὰ νὰ μὴν ὑποκύψουν εἰς τὸν ζυγὸν τῆς τυραννίας, ἐνηγκαλίσθησαν τὴν στρατιωτικὴν ζωὴν καὶ ἀρματωμένοι ὕμοσαν αἰώνιον πόλεμον χατὰ τῶν τυράννων»⁷⁰. Γι’ αὐτοὺς εἶχε συνθέσει τὸν πατριωτικὸ Θούριο, μὲ τὸν ὅποιο ἔκλεινε τὸ ἐπαναστατικὸ φυλλάδιο τοῦ 1797. Ὁ πολεμικὸς αὐτὸς παιάνας ἀπευθυνό-

69. Α. Κοραῆς, *Ἄδελφικὴ Διδασκαλία*, Ρώμη [Παρίσι] 1798, σσ. iv-v, καὶ *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, Αθήνα 1957, σσ. 52, 82-86. Ἡ ἀρχαιότερη δημοσιευμένη βιογραφικὴ σκιαγράφηση τοῦ Ρήγα εἶχε συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν συνεργάτη τοῦ Κοραῆ Κ. Νικολόπουλο, στὸ έργο *Biographie Universelle. Ancienne et Moderne*, τόμ. 37, Παρίσι 1824, σσ. 477-479. Στὸ κείμενο αὐτὸν ἡ πολιτικὴ τοῦ Ρήγα συνδεόταν ἐμφανῶς μὲ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἐξέφραζαν οἱ συγγραφεῖς τῆς *Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας* καὶ τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας*. Τὸ κείμενο τοῦ «C. Nicolo-Poulo» ἐμφανίζεται καὶ στὴν *Revue Encyclopédique*, τόμ. 21 (1824), σσ. 275-280.

70. Ρήγας, [Σύνταγμα], ἀρθρο 123.

ταν σὲ ὅσους ζοῦσαν «μονάχοι, σὰν λιοντάρια, στὲς ράχες, στὰ βουνά» ἔξαιτίας τῆς «πικρῆς σκλαβιᾶς». Τοὺς παρότρυνε νὰ ἔξεγερθοῦν ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ πατριωτισμοῦ καὶ, καθοδηγημένοι ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς νόμους, νὰ ἐνώσουν ἀδελφικὰ τὶς δυνάμεις τους μὲ τὰ ἄλλα ὑπόδουλα ἔθνη, «ἀράπηδες καὶ ἀσπρους», καὶ κινημένοι ἀπὸ τὴν «κοινὴ ὁρμὴ» τῆς ἐλευθερίας νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῆς τυραννίας, νὰ διαρρήξουν τὸ ζυγὸ τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ νὰ ἐγκαθιδρύσουν τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν ἐλευθερία σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ ποὺ ἀπλωνόταν ἀπὸ τὴ Βοσνία καὶ τὸ Μαυροβούνιο, τὴ Ρούμελη καὶ τὴ Μάνη καὶ ἕφτανε μέχρι τὴν Κρήτη, τὴ Μικρὰ Ασία, τὴ Συρία καὶ τὴν Αἴγυπτο⁷¹.

‘Ο Θούριος μετέφρασε τὶς ἀρχὲς καὶ τὶς ἐπιδιώξεις τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Ρήγα σὲ μιὰ γλώσσα ποὺ μποροῦσε νὰ ἀγγίξει τὴν εὐαισθησία τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ρήγας ἀκολούθησε τὴν πρακτικὰ προσανατολισμένη πολιτικὴ σκέψη ποὺ εἶχε καθοδηγήσει τὰ σχέδιά του ἥδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης τους σύλληψης. Σύμφωνα μὲ τὶς ὑπάρχουσες μαρτυρίες, ὁ Θούριος εἶχε πράγματι μεγάλη

71. Τὸ κείμενο τοῦ Θούριου δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Claude Fauriel, *Chants populaires de la Grèce Moderne*, τόμ. Β', Παρίσι 1825, σσ. 20-28. Ἡ συμπερίληψή του σὲ μιὰ συλλογὴ δημοτικῆς ποίησης είναι ἐνδεικτικὴ τῆς πλατιᾶς του ἔξαπλωσης καὶ τῆς ἐνσωμάτωσής του στὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ πολιτισμικὴ παράδοση: βλ. τὰ σχόλια τοῦ Fauriel, δ.π., σσ. 18-19 καὶ πρβλ. δσα ἔγκυρα σημειώνει ὁ Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος, *Κρίσεις καὶ σκέψεις περὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀοιδίμου Κοραῆ*, Τεργέστη 1903, σσ. 40-41, σημ. 36.

ἀπήγηση μεταξύ ἐκείνων στοὺς ὅποίους δὲν μποροῦσαν νὰ φτάσουν τὰ μηνύματα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ συμμερίζονταν τὴν κοινωνικὴ δυσφορία ποὺ προκαλοῦσε ἡ ἀποσύνθεση τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας⁷². Ἡ ἐπίτευξη ἀπὸ τὸν Ρήγα τῆς ἐνότητας θεωρίας καὶ πράξης στὴν ἐπαναστατικὴ πολιτικὴ ἀποδείχτηκε σημαντικὴ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, ὡς πρὸς τὶς ἀναζητήσεις τοῦ γένους, ποὺ ποθοῦσε τὴν κοινωνικὴ ἀναμόρφωση καὶ τὴν ἐλευθερία.

72. Βλ. Λ. Κουτσονίκας, *Γενικὴ Ἰστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθῆνα 1863, τόμ. Α', σσ. 145-146, καὶ Ἀνάργυρος Χατζηαργύρου, *Τὰ Σπετσιωτικά*, Ἀθῆνα 1861, τόμ. Α', σ. 46. Ἐπίσης Jacovaky Rizo Neroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1828, σσ. 48-49, καὶ A. R. Rangabé, *Précis d'une histoire de la littérature néo-hellénique*, Βερολίνο 1877, σ. 114. Σημαντικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813*, Λονδίνο 1815, σσ. 322-323, γιὰ τὴ διάδοση τῶν τραγουδιῶν τοῦ Ρήγα μεταξὺ τῶν ἐμπόρων τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἔνταξη τῆς ἀπεικόνισης τοῦ Ρήγα στὴ λαϊκὴ εἰκονογραφία, τὸ πολιτισμικὸ αὐτὸ φαινόμενο δῆμως τεκμηριώνεται ἀπὸ μαρτυρίες τοῦ ὄψιμου δέκατου ἔνατου καὶ τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἐρμηνευθοῦν Ἱστορικὰ μᾶλλον σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴ διαμόρφωση τῆς ἑθνικῆς κοινότητας μὲ ἐπίκεντρο τὸ ἑλληνικὸ κράτος, παρὰ ὡς αὐθεντικὰ τεκμήρια τῆς ἀπήγησης τῶν ἰδεῶν τοῦ Ρήγα στὶς λαϊκὲς μάζες.